

ISKANJE SOCIALIZMA S ČLOVEŠKIM OBRAZOM

Jože PIRJEVEC

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: pirjavec@alice.it

IZVLEČEK

Spopad Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) s Stalinom leta 1948 je med vodilnimi ideologi partije sprožil kritično razmišljanje o vsebini sovjetskega socialističnega modela. V polemiki z njim so odkrili »evropske« korenine socializma in iz tega spoznanja začeli razvijati samoupravni sistem, ki je zaobjel vse dimenzije jugoslovanske družbe. Obenem so razvili ploden dialog z zahodnimi socialdemokrati, posebno s Skandinavci, in celo upali, da bo Socialistična zveza delovnega ljudstva (SZDL) sprejeta v Socialistično internacionalo. Čeprav se to ni posrečilo, je diskusija o »socializmu s človeškim obrazom« v marsičem vplivala na razvoj socialistične misli in prakse ne samo v Jugoslaviji in na Zahodu (evrokomunizem), temveč tudi v nekaterih satelitskih državah, kot so bile Poljska, Madžarska in Češkoslovaška.

Ključne besede: Tito, Stalin, Zahod, utopični socializem, samoupravljanje

LA RICERCA DI UN SOCIALISMO DAL VOLTO UMANO

SINTESI

Lo scontro tra il Partito Comunista Jugoslavo (Komunistična partija Jugoslavije – KPJ) con Stalin, nel 1948, sollevò fra i principali ideologi del partito una riflessione critica sul contenuto del modello socialista sovietico. Durante questa controversia, essi scoprirono le radici “europee” del socialismo e da questa consapevolezza iniziarono a sviluppare il sistema di autogestione che abbracciò tutti gli aspetti della società jugoslava. Parallelamente, essi svilupparono un proficuo dialogo con i partiti socialdemocratici occidentali, in particolare scandinavi, nutrendo perfino la speranza che l’Alleanza Socialista dei Lavoratori (Socialistična zveza delovnega ljudstva – SDZL) sarebbe stata accolta nell’Internazionale Socialista. Benché questo fatto non si fosse realizzato, per molti versi il dibattito sul “socialismo dal volto umano” influenzò lo sviluppo del pensiero e della pratica socialista non solo in Jugoslavia e in Occidente (Eurocomunismo), ma anche in alcuni Paesi satelliti, come la Polonia, l’Ungheria e la Cecoslovacchia.

Parole chiave: Tito, Stalin, Ovest, socialismo utopico, autogestione

Odnosi med Komunistično partijo Jugoslavije (KPJ), ustanovljeno leta 1920, in Komunistično partijo Sovjetske zveze (KPSZ) niso bili nikoli enostavni. Moskva je bila že v dvajsetih letih prisiljena, da poseže v spore med raznimi strujami, ki so se oblikovale znotraj KPJ, in celo odstavi njenega generalnega tajnika Sima Markovića. Zaradi njegovega odklanjanja leninskega načela o samoodločbi narodov je z njim stopil v polemiko sam Stalin, kar je Markovića v času velike čistke med letoma 1936 in 1938 stalo glave. Nič bolje se ni godilo njegovemu nasledniku Milanu Gorkiću, ki je bil zaradi ponesrečene ekspedicije jugoslovanskih prostovoljcev v Španijo leta 1936 iz Pariza poklican v Moskvo, kjer je izginil v Lubjanki. S tretjim generalnim sekretarjem, ki ga je Kominterna postavila na čelo KPJ, je bilo videti, da ne bo težav: Josip Broz Tito ni bil intelektualec in je imel po mnenju nadrejenih v kadrovskega oddelku Kominterne bolj skromno vedenje o marksistični doktrini. Pričakovati je bilo torej, da bo zvesto izpolnjeval navodila, ki bodo prihajala iz "firme", kakor so rekli Kominterni. Vse do izbruha druge svetovne vojne je kazalo, da je ta predpostavka točna, čeprav je Tito že leta 1940 v svoji revolucionarni gorečnosti nameraval zrušiti kraljevo vlado in se polastiti oblasti, kar je Moskva odločno prepovedala. Toda ko sta Hitler in Mussolini skupaj z Madžari in Bolgari 6. aprila 1941 napadla in razkosala Jugoslavijo, je prišlo med Titom in Stalinom do prvega razkola. Tito je namreč nameraval izrabiti priliko za udejanjenje svojih revolucionarnih načrtov, medtem ko je Stalin trdil – ko je Sovjetska zveza po 22. juniju 1941 sama postala žrtev Hitlerjevega napada – da gre za "domovinsko vojno", ki z revolucijo nima veze. Od tu vrsta razhajanj, ki so pogojevala odnose med Moskvo in Titovim Vrhovnim štabom vse do leta 1945 in so jih zaznamovala tudi po zmagi. Tedaj je bilo sicer videti, da je Jugoslavija povsem prestopila v sovjetski tabor in postala celo najbolj pravoveren satelit Stalinovega imperija. V resnici pa so se v zakulisju trenja nadaljevala tako zaradi ideoloških kot tudi geostrateških razhajanj. V nasprotju s Stalinom, ki je bil nadvse previden v odnosu do Zahoda, je Tito hotel širiti revolucijo v mediteranski prostor (v Grčijo, Italijo, celo v Španijo), obenem pa se ni bil pripravljen odpovedati tisti avtonomiji, ki je rasla iz dejstva, da na tleh Jugoslavije ni bilo Rdeče Armade. V previdnem odnosu do Moskve je Kardelj šel še dalje od Tita: ko se je leta 1946 ali 1947 v njegovem kabinetu pojavila sovjetska odposlanica, ki je hotela govoriti z njim, češ da ima osebno sporočilo od "Deda" (Stalina), je ni sprejel, temveč je svojemu tajniku Janezu Stanovniku naročil, naj se sam pogovori z njo (Žmuc Kušar, Stanovnik, 2013, 163). Od tu razkol, ki se je začel oblikovati po vojni in se je na simbolni ravni nakazal že septembra 1947, ko je jugoslovanska delegacija s Kardeljem in Đilasom na čelu prišla v Szklarsko Porebo, kjer je bil sklical ustanovni

sestane Informbiroja, združenja najpomembnejših komunističnih partij v Evropi. Ko je letalo z delegacijo pristalo na letališču sovjetske vojaške baze, oddaljene nekaj deset kilometrov od mesta srečanja, je nihče ni pričakoval. Kardelju in ostalim ni preostalo drugega, kot da se uležejo v senco letalskega krila in čakajo. Čakali so osem ur (Vratuša, 2013). Po Kardeljevem mnenju se je Stalin zavedal moči jugoslovanskih komunistov in se z njimi ni hotel spopasti, dokler se ni prepričal, da s svojo zvitostjo ne more doseči tega, kar je hotel, da bi mu bili namreč povsem poslušni. Šele tedaj je udaril, a se je pri tem hudo prevaral (Antonić, 1991, 199). Po razburljivih diplomatskih kontaktih med vrhoma KPJ in KPSZ, ki so zaznamovali začetek leta 1948 in v katerih je Kardelj poleg Tita odigral osrednjo vlogo, je prišlo v naslednjih mesecih do tajne korespondence, v kateri je bilo zastavljeno vprašanje, ali dogma "demokratskega centralizma", katerega arbiter naj bi bil Stalin, drži ali ne. Ker so Tito in njegovi trdili, da imajo pravico zaradi svojega osvobodilnega boja in z njim povezane revolucije do lastne poti v socializem, jih je Stalin izobčil iz Informbiroja v prepričanju, da jih bo brez težav zrušil, če jih bo gospodarsko in politično osamil. Tu pa se začne zgodba, ki je dala pečat evropskemu socialističnemu gibanju v naslednjih desetletjih. Tito namreč ni klonil, ampak je s pomočjo Zahoda "ostal na površju", če uporabimo besede britanskega zunanjega ministra Ernesta Bevina. Še več, dovolil je svojim sodelavcem, Edvardu Kardelju, Borisu Kidriču, Milovanu Đilasu in drugim, da nadaljujejo z razvojem misli o samostojni poti v socializem. Eden od prvih znakov te usmeritve je bil Kardeljev referat v zvezni skupščini ob razpravi o Zakonu o ljudskih odborih 28. maja 1949. Govor je bil tako pomemben, da je zunanje ministrstvo nanj posebej opozorilo tuje diplomatske predstavnike v Beogradu in jih je povabilo, naj mu prisluhnejo.¹ V njem je slovenski politik govoril o ljudski demokraciji v Jugoslaviji, pri čemer je trdil, da izvira iz tistih organov ljudske oblasti, ki so se se porajali na osvobojenem ozemlju med narodnoosvobodilno borbo. Trdil je, da je treba ljudskim odborom zagotoviti večje pristojnosti, da "pridejo čim bolj do izraza tiste globoke demokratične težnje ljudskih množic po samoupravi, po neposrednem sodelovanju v upravljanju države, ki so bile vedno značile za vsa resnično ljudska gibanja v svetu" (Kardelj, 1949, 5). Poleg pojma "samouprava", ki se je po vojni verjetno v tem govoru prvič pojavil v jugoslovanskem političnem besednjaku, je Kardelj nakazal še dve značilni potezi svoje misli, saj je napovedal odmiranje države, ki naj jo v bodočnosti nadomesti svobodna ljudska skupnost, obenem pa je polemiziral s partijsko birokracijo sovjetskega tipa, ki je bila po mnenju Jugoslovancev ena glavnih deviacij stalinističnega režima. "Nikoli ne gre pozabiti, da noben birokratski aparat, pa naj mu načeljuje še tako navdahnjeno vodstvo, ne more razviti soci-

1 NARA, 840H.00(W)/5–2749.

alizma. Socializem je mogoče razviti samo iz iniciative milijonov s proletariatom v vodilni vlogi.”

Govor, v katerem je Kardelj s sholastično vneto polemiziral z vrsto sovjetskih teoretikov in vidnih politikov iz komunističnega tabora o pravi vsebini “ljudskih demokracij”, ki so nastale po letu 1945 v Srednji in Vzhodni Evropi, je zbudil v Jugoslaviji pa tudi na Zahodu velik odmev. V njem se je slovenski politik skliceval predvsem na Marxa in njegovo razmišljanje o Pariški komuni, češ da gre za “tisto naposled najdeno politično obliko, v kateri je mogoče osvoboditi delo”, pa tudi na Leninovo razpravo o *Državi in revoluciji*. S tem govorom je brez dvoma napovedal vojno teorijo in praksi stalinizma, ki je razglasila centralizirani državni ustroj kot najvažnejšo organizacijsko obliko poti v socializem. S tem pa je tudi posredno potrjeval napoved britanskih diplomatskih izvedencev, kot je z zadovoljstvom ugotavljal direktor oddelka za Vzhodno Evropo v Foreign Office-u, da se bo namreč Titova herezija utrdila in da bo njen “veliki svečenik” postavil pod vprašaj komunistične dogme ter na novo odkril tisti ideje menjševizma, po katerih je mogoče graditi komunizem samo izhajajoč iz širokih ljudskih množic.²

V usodnem letu 1949 je Kardelj še enkrat oral ledino: 26. setembra je nastopil kot zunanji minister in vodja jugoslovanske delegacije na Generalni skupščini Organizacije združenih narodov (OZN), sklicani v Lake Successu. V svojem govoru je ožigosal zunanjo politiko Sovjetske zveze in podčrtal nasprotje med njeno miroljubno propagando ter njenimi “napadalnim zadržanjem” nasproti Jugoslaviji. V skladu z razmišljanjem, ki je v zadnjih mesecih dozorelo v Beogradu, je kritiziral obstoj dveh nasprotujočih si taborov, na katere se je razklal svet, in poudaril, da ima vsaka država pravico do avtonomije in suverenosti. Obenem je podčrtal pomen OZN za napredek manj razvitih držav in izrazil upanje, da se bo uveljavila takšna mednarodna ureditev, v kateri bo vsak državni osebik lahko prispeval k splošnemu razvoju. “Mi smo daleč od tega, da bi ne računali s konkretno vlogo, ki jo danes v življenju človeštva igrajo velike sile, predvsem kar zadeva vprašanje ohranitve miru. Smatramo pa, da je enakopravno sodelovanje manjših držav v vseh naporih za krepitev miru potreben pogoj, da mir ne bo samo mir za velike sile, temveč mir enakopravnih narodov, mir za vse in ne samo za tiste, ki imajo v svojih rokah največ moči” (Dedijer, 1979, 341–344).

Govor, ki je bil povzdignjen, a ne retoričen, je vzbudil veliko pozornost in bil sprejet z gromkim aplavzom. V Beogradu so ga pozdravili s ponosom in navdušenjem, saj so ga imeli za temeljni kamen jugoslovanskega odkrivanja pristnega marksizma. Stari konspirator in ideolog Moša Pijade je Kardelju poslal telegramske čestitke, ki so bile zelo laskave: “Odkar so Lenina usta nehala govoriti, v svetovnem komunizmu ni bilo tako

kvalitetnega govora” (Kardelj, 1984, 117). Manj navdušen je bil komentar ameriškega veleposlaništva, ki je opozarjalo na dejstvo, da so Jugoslovani odkrili nevmešavanje v notranje zadeve drugih šele, ko so bili izgnani iz Informbiroja, medtem ko so ga prej udeleževali brez posebnih obzirov (Pirjevec, 1990, 370). V Moskvi so seveda sprejeli Kardeljeve besede kot izziv, toliko bolj, ker je istega, 26. septembra, Moša Pijade objavil v *Borbi* članek, v katerem je poudaril podobnost med sovjetsko in caristično zunanjo politiko (Pirjevec, 1990, 370). Še bolj so bili ogorčeni, ko je bila nekaj dni kasneje z ameriško pomočjo Jugoslavija izvoljena v Varnostni svet OZN kot njegova nestalna članica, kar je pomenilo, da bi bila med sodniki Sovjetski zvezi, če bi jo ta napadla. Kardelj je triumfiral in bil sprejet po povratku v Beograd “kot Cezar” (Petković, 1995, 31).

Dogodki so si nato naglo sledili. Že leta 1950 je prišlo do prvih zametkov samoupravnega sistema, slonečega na Marxovem geslu: “Tovarne delavcem”. V polemiki s Stalinovim režimom, ki je zagotavljal partijski nomenklaturi nadzor nad družbo in se je sprevrgel v “državni kapitalizem”, so jugoslovanski ideologi začeli odkrivati evropske korenine socializma. V polemiki s Stalinom, ki ga je Kardelj primerjal z Džingiskanom (Žmuc Kušar, Stanovnik, 2013, 168), so začeli ponovno brati Marxa in Engelsa, premišljati o izkušnji Pariške komune, ozirali pa so se tudi k francoskim utopičnim socialistom 19. stoletja. Bili so celo tako drzni, da so si sposodili marsikatero idejo od katoliških socialnih mislecev, predvsem od Andreja Gosarja, ki je prvi v Sloveniji že v dvajsetih letih prejšnjega stoletja razvil misel o delavski samoupravi (Gosar, 1933, 1935). V tem intelektualnem naporu jim je dajala zagon zavest, ki sta jo Tito in Kardelj izpovedala že v tajni korespondenci s Stalinom spomladi 1948, da ima jugoslovanska izkušnja mednarodne razsežnosti, saj lahko služi kot vzor drugim deželam na poti v socializem. Istočano pa so iskali stike in navdih z britanskimi laburisti (Aneurin Bevan, Hugh Gaitskell, Sam Watson, David Ennals), s skandinavskimi, belgijskimi (Max Buset) in nemškimi socialdemokrati (Herbert Wehner, Willy Brandt). Predvsem s Skandinavci, ker so bili social-demokrati tradicionalno močni, so v naslednjih letih razvili živahno razpravo o perspektivah socializma v Evropi in v svetu. Kot je zapisal Edvard Kardelj v svojih spominih, so manjše evropske države pokazale posebno zanimanje za stike z Jugoslovani po njihovem razkolu z Moskvo, na primer skandinavske države, Belgija itd. “in čeprav se količina trgovine z njimi ni močno povečala, se je njihov političen vpliv izkazal koristen” (Kardelj, 1982, 128). Šlo je za izmenjavo mnenj, ki je bila usodna za Milovana Đilasa, saj je v svoji zagledanosti v britanske laburistične ideje šel tako daleč, da je konec leta 1953 zastavil vprašanje političnega pluralizma v Jugoslaviji, kar Tito ni bil pripravljen sprejeti. Đilas je zaradi tega izgubil vse partijske funkcije in končal v

2 TNA FO, 371/78681/R 5511.

naslednjih letih v ječi, kjer je postal odkrit nasprotnik režima. Njegov previdnejši prijatelj in somišljenik Edvard Kardelj pa je ostal na oblasti in je neumorno nadaljeval z iskanjem socializma s "človeškim obrazom" ter se pri tem močno naslanjal na skandinavse sogovornike, kot so bili švedski premier Tage Erlander, vodja norveške delavske stranke in premier Einar Gerhardsen, danski zunanji minister Hans Christian Hansen in ustanovitelj Socialistične ljudske stranke Aksel Larsen, ki je Tita in Kardelja poznal že iz skupnega bivanja v tridesetih letih v Moskvi. Treba pa je obenem reči, da so v prvem trenutku Jugoslovane najbolj zanimali Finci zaradi njihove nevtralne pozicije, kakor sta jo v odnosih z Moskvo leta 1948 oblikovala njihova vodilna politika Paasikivi in Kekkonen. Ko je Koča Popović 14. februarja 1953, šest tednov pred Stalinovo smrtjo, zamenjal Kardelja na čelu zunanjega ministrstva, je sistematično začel razvijati izmenjavo mnenj s helsinško vlado v prepričanju, da ima Jugoslavija številne stične točke s to skandinavsko državo, zlasti po Stalinovem pogrebu, ko so Jugoslovane prav Finci prvi obvestili, da se je začela v Moskvi odjuga, kar zadeva odnose z njimi. V državi nevtralizma in iskanja povezav z Zahodno Evropo je Popović vztrajal tudi v kasnejših letih, saj je nasprotoval obnovitvi partijskih povezav med Zvezo komunistov Jugoslavije (ZKJ) in KPSZ in od samega začetka ni gojil veliko simpatij do navezovanja stikov s Tretjim svetom, češ da se nima smisla družiti s "svetovno revščino" (Kullaa, 2008, 134–135). Pri tem ja zanimivo ugotoviti, da je prvi napovedal prav navezo Jugoslavije z narodi, ki so se osvobajali od kolonialne ali pol-kolonialne odvisnosti, že septembra 1952 *Neue Züricher Zeitung* v svoji ameriški mesečni izdaji *Swiss Review of World Affairs*, pa čeprav je poudaril, da zveni takšna naveza "fantastična".³

Januarja 1954 je norveški veleposlanik v Beogradu povabil Đilasa in Vladimirja Dedijerja, naj obiščeta Skandinavijo. Ker sta oba kmalu nato padla v nemilost – Dedijer je bil poleg Mitre Mitrović edini zagovornik Đilasa na seji Centralnega komiteja ZKJ januarja 1954 – sta namesto njiju proti koncu leta odšla na pot Edvard Kardelj in Vladimir Bakarić. Čeprav je Đilasov odstrel negativno odjeknil v krogih zahodnoevropske socialdemokracije, je Kardelj požel veliko odobravanje s predavanjem, naslovljenim *Samoupravna demokracija v jugoslovanski socialistični praksi*, ki ga je imel v Oslu 8. oktobra 1954 v aktivu Delavske stranke Norveške. V njem je delno pretiraval, ko je uvodoma dejal, da spopad med Titom in Stalinom ni bil vzrok, marveč *posledica* različnih tendenc v razvoju jugoslovanskega in sovjetskega notranjega sistema. Bolj prepričljiv pa je bil, ko je razčlenil bistvo stalinističnega režima, slonečega na pojmovanju, da je država utelešena vsemogočna zavest, ki lahko do nadržnosti določa gibanje ekonomskih sil.

"Instrumenti tega mehanizma so v glavnem naslednji: popolna direktiva najvišjega organa nasproti nižjim instancam, teh pa nasproti posamezniku, kontrola višjih nad nižjimi, preverjanje opravljenega in kazni, če kaj ni bilo izvršeno. Piramida je potemtakem postavljena na glavo. Ne izhaja iz temeljnega socialističnega načela, to je iz osvoboditve dela, iz osvoboditve ustvarjalne volje človeka [...] Nasprotno, slehernega posameznega človeka in sleherni posamezni delovni kolektiv spreminja v slepega izvrševalca skrivnostnih, širokim množicam največkrat v bistvu neznanih tehnokratskih planov." Nasprotni takemu režimu, ki naj bi nujno vodil do absolutne oblasti državnega aparata, ko država neha biti orožje socialističnih sil, "pač pa postane njihov gospodar, sila nad družbo in ekonomska baza birokratizma," je Kardelj postavil jugoslovansko izkušnjo. Ta naj bi težila h krepitvi delavskega razreda, ki naj bi neposredno vplival na razvijanje proizvodnih sil z upravljanjem gospodarstva in družbe nasploh. Najbolj izzivalen pa je bil osrednji del njegovega predavanja, kjer je razčlenil svoje videenje zahodnoevropskega socializma. Ta je po njegovem šel svojo pot: orientiral se je na to, da z obstoječim mehanizmom klasične meščanske demokracije postopoma krepki politične in ekonomske pozicije delavskega razreda. "Koliko je ta ali ona konkretna politika te vrste v resnici realen korak k socializmu, o tem je seveda v posameznem primeru mogoče razpravljati. V celoti vzeto pa vendar ne more biti nobenega dvoma, da je za celo vrsto dežel za določeno fazo razvoja evolucijski proces k socializmu preko političnega mehanizma klasične evropske buržoazne demokracije ne le mogoč, temveč postaja že tudi realno dejstvo." Na podlagi tega prepričanja je Kardelj zavrnil vsako težnjo, da bi kdo (beri Moskva) od zunaj vsiljeval narodom in človeštvu katerokoli določeno obliko gibanja v socializem kot reakcionarno, saj naj bi skušala zatreti tiste progresivne socialistične tendence, ki so prisotne tudi na Zahodu (Kardelj, 1980, 37–56).⁴

Takšno razmišljanje je bilo seveda za Sovjete anatemata, saj so v njem videli nevarno kritiko svojega režima tudi v času, ko so se po Stalinovi smrti predvsem na pobudo Nikite S. Hruščova normalizirali odnosi med Moskvo in Beogradom. Že oktobra leta 1954 je vodilni sovjetski ideolog M. A. Suslov ostro komentiral govor, ki ga je imel Kardelj v Oslu. V oceni je zapisal, da Kardelj "v vseh svojih političnih pogledih [...] ni komunist in niti marksist-leninist, temveč socialdemokrat" (Edemskij, 2008, 354). Začela se je ideološka borba o vsebini in perspektivah socializma, ki je trajala vse do Kardeljeve smrti, kakor je očitno iz njegovega dosjeja, ki ga hranijo v moskovskih arhivih. Za Sovjete je slovenski ideolog, če uporabimo besede Rodoljuba Čolakovića, postal "prava rdeča krpa", saj so se bali, da bo nasledil Tita na čelu Jugoslavije (Antonić, 1991, 183).⁵ Da je Kardelj v bistvu

3 Swiss Review of World Affairs, Neue Züricher Zeitung. Vol. II, No. 6, September 1952, 15–17.

4 ARBARK, Aake Anker-Ording, box 55, Jugoslavia I, AM 1025, Det Sosialistiske Demokrati i den Jugosloviske Praksis.

5 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 15, 16.

“buržoazni teoretik desnosocialističnega kova in pozicij, ki nima nič skupnega z marksizmom-leninizmom”, je Sovjete še dodatno prepričal zbornik v treh zvezkih, naslovljen *Borba proti sovjetskemu hegemonizmu in naša zunanja in notranja politika*, ki se je ob koncu leta 1954 pojavil na policah jugoslovanskih knjigarn. Prinašal je izbor Kardeljevih člankov od marca 1946 do junija 1953, ki so bili objavljeni v domačih jezikih, a tudi v angleščini, francoščini, ruščini, in je bil, kot je trdila recenzija beograjske revije *Komunist*, prava enciklopedija osnovnih stališč ZKJ (*Komunist*, 1, 1955, 68–69). V predgovoru je Kardelj zapisal, da besedila niso bila bistveno spremenjena, temveč le okleščena tistih delov, ki so nosili barvo časa in so postali zaradi tega odvečni. V resnici pa je šlo, kakor je ugotavljal sovjetski analitik, za korenito predelavo originalnih tekstov, saj je avtor izpustil tiste odlomke, ki so bili kritični do imperialističnih sil, ne pa tistih, v katerih je omalovaževalno govoril o Sovjetski zvezi. Tako je na primer v svojem govoru na zgodovinskem V. kongresu KPJ konec julija 1948 povsem črtal uvodno poglavje z rezko kritiko anglo-ameriških imperialistov in desnih socialistov. Preostali del govora pa je bil preoblikovan v protisovjetskem duhu.⁶

Glavna tema omenjenih člankov je bilo vprašanje države, pri čemer je Kardelj zoperstavljal jugoslovansko izkušnjo sovjetski. Slednja naj bi bila v znaku “državnega kapitalizma” in naj bi imela “birokratsko-despotični značaj”, kar naj bi pogojevalo seveda tudi “hegemonistične in imperialistične tendence sovjetske zunanje politike”. Po avtorjevem mnenju je bil preizkusni kamen socialističnega značaja te ali one države njen odnos do odmiranja države, češ da je teza, da je treba državo okrepiti, tipična za sovjetski režim, in kot taka nasprotna marksizmu. “Naloga delavske države”, je trdil Kardelj, “ni v tem, da bi gradila socializem, si ga izmišljala in konstruirala, temveč v tem, da razčisti pot za njegov razvoj”, za razvoj tistih “družbenih in gospodarskih sil, ki so po svoji biti neizbežno socialistične” (Kardelj, 1955, II, 197). Delavska država bi po Kardelju ne smela prevzeti nadzora nad vsemi političnimi in ekonomskimi nalogami naprednih družbenih sil. Morala bi le sodelovati pri razvoju tako imenovanih “socialističnih elementov”. Najbolj primerno v tem smislu bi bilo samoupravljanje, ki edino lahko nudi možnost za uveljavitev “osebne in kolektivne iniciative milijonov in milijonov delovnih ljudi” (Kardelj, 1955, II, 96).

V nastopu v zvezni skupščini 12. januarja 1953, ko je tekla razprava o osnutku zakona o prenovi ustave, je Kardelj predstavil osnovne poteze državne oblasti v Jugoslaviji. Pri tem je ugotavljal, da obstaja v njej socialistični ustroj, ki sloni na družbeni lastnini bistvenih proizvodnih sredstev. Vodilno vlogo naj bi v tem sistemu imel delavski razred, ki prek samoupravnih organov upravlja proizvodnjo in nadzoruje delitev dohodka ter

državni aparat. Ta ureditev ima politični pomen, saj se odločno razlikuje od centralizirane državne administracije, kajti v Jugoslaviji vsi organi oblasti delujejo po načelu demokracije in decentraliziranih izvršnih funkcij (Kardelj, 1955, II, 204, 226–231).

Po pisanju sovjetskih analitikov pri predstavljanju takšne idealne družbe Kardelj skoraj ni omenjal razrednega boja, diktature proletariata in vodilne vloge partije, kar pa mu ni preprečevalo, da bi ne proglašal jugoslovanske stvarnosti kot udejanjanje najbolj pristnih Marxovih idej. Glavno hibo sovjetske državne ureditve pa je odkrival v dejstvu, da se je upravni aparat polastil oblasti in s tem ustvaril razmere, tipične za fašistične države. Po Kardeljevem mnenju se je ta trend začel s Stalinovim govorom leta 1931 *Novaja obstanovka – novije zadačy*, ki da je postal Magna charta sovjetskega birokratizma, saj je povzdignila državo v fetiš in jo skupaj s partijskim aparatom spremenila v oblast, na katero delovni ljudje nimajo nobenega vpliva (Kardelj, 1955, II, 91, 161).

Čeprav se je pri pisanju prve jugoslovanske povojne ustave, sprejete leta 1946, sam močno naslanjal na Stalinovo ustavo iz leta 1936, je sedaj Kardelj trdil, da je ta “krona sovjetskega birokratskega sistema”, ki je bil mogoč zaradi zaostalosti ruskih kmečkih množic. Volilni zakon, karšnega je uvedla ustava, je bil po Kardelju “čista formalnost”, ki je samo utrjevala ureditev, po kateri so tisti, ki so bili na vrhu, ukazovali, oni na dnu pa moral ubogati. “Birokratska despotija stalinističnega tipa” je bila v tem kontekstu samo “produkt zaostale sovjetske vasi” (Kardelj, 1955, II, 100, 103, 151–163). V taki stvarnosti prihaja do poentonjenja države in partije, kar vodi k oblikovanju birokratske kaste in v regresijo revolucije v despotizem. Iz tega izvira zaviranje vsake družbene podjetnosti in velika razlika med vodilnimi sloji in tistimi, ki so od njih odvisni. “V Sovjetski zvezi je razlika v plači tako ogromna [...] da ni mogoče govoriti o nagradi za delo, za sposobnosti, temveč o specifičnih izjemalskih privilegijih birokratske kaste. Take razmere so seveda predpogoj za bohotenje korupcije in “neverjetnega padca moralno-političnih oblik sovjetskega sistema. Ta sloni na velikoruski politiki nasproti podložnim narodom, na širjenju antisemitizma z namenom, da preusmeri pozornost ljudi na izmišljene krivce za njihovo stisko, v pomanjkanje vsake odgovornosti do ljudskih množic in njihovo ustrahovanje” (Kardelj, 1955, II, 161, 269).

Te obtožbe je Kardelj še dodatno zaostрил na IV. kongresu Ljudske fronte, 23. februarja 1953, na katerem je ožigosal Sovjetsko zvezo kot “čudno organizacijo absolutnega državno-kapitalističnega monopola birokratske kaste v obliki osebne diktature Stalina, ki predstavlja trenutno največjo nevarnost za napredek socializma nasploh”. Bistvene značilnost te organizacije so bile po Kardelju: poenotenje partije in države, koncentraci-

6 RCHIDNI, fond, 495, opis 277, delo 15 (1), 10–18, Annotacija na trehtomnik E. Kardelja “Problem z našega socialističnega stroitel'stva”.

ja absolutne oblasti, skrajna centralizacija, preobrazba vseh predstavnih organov v prazno shrambo, popolna likvidacija pravic delovnega razreda in delovnih množic, kar zadeva upravljanje proizvodnih sredstev in nadzor nad državno upravo (Kardelj, 1955, II, 256).

V zborniku je Kardelj posvečal dosti pozornosti tudi vlogi in nalogam partije. Po njegovem je partija leninskega tipa nastala "kot revolucionarni štab, kot kadrovska stranka, ki naj vodi revolucijo", in je v sodobni stvarnosti "po svoji obliki in politični vsebini v bistvu v večini razvitih dežel že odigrala svojo zgodovinsko vlogo". V tem je iskati razlog za krizo v mednarodnem delavskem gibanju, iz katere se je mogoče rešiti le z oblikovanjem "široke in združene socialistične fronte". Ta naj bi bila "dovolj demokratična, da bi v njej mogle najti mesto vse socialistične usmeritve; dovolj enotna, da bi se te usmeritve mogle združiti okrog skupnega cilja; dovolj politično in idejno plodne, da bi lahko razkrinkale tako imenovana socialistična gesla Informbiroja; dovolj močne, da bi uspešno nastopile proti hladni vojni in njenim napadalnim težnjam" (Kardelj, 1955, II, 321–322).

Leninovi partiji je Kardelj zoperstavljal idejo "nepartijske demokracije" kot obliko socialistične ureditve, ki naj bi udejanjila "neprimerno večjo svobodo in vsestransko družbeno aktivnost od večpartijskega sistema". V tem smislu je Kardelj dopuščal možnost, da pride v "razvitih deželah s politično močnim delavskim razredom in z močnimi demokratičnimi tradicijami do prehoda od kapitalizma k socializmu s pomočjo nekakšne večpartijske ureditve". Po njegovem "socializem ne predvideva obstoja nikakršnih strank – ne številnih, ne ene", kajti "pobudo na vseh področjih družbenega življenja morajo imeti organi ljudske samouprave, ne pa stranke" (Kardelj, 1955, II, 144–145). Ta proces naj bi se v Jugoslaviji odvijal s spremembo KPJ v ZKJ oziroma s preoblikovanjem Ljudske fronte v Socialistično zvezo delovnega ljudstva (SZDL). "S tem je bil prizadet odločilni udarec tako imenovani Stalinovi teoriji o komunistični partiji kot partiji novega tipa" (Kardelj, 1955, II, 305). Stalinova doktrina je po Kardelju v bistvu "revizija marksizma, tesno vezana na notranji razvoj sovjetskega režima". Gre za "beg od analize stvarnosti k sholastičnemu prežvekanju citatov klasikov marksizma-leninizma," kar prehaja "od dialektičnega materializma v metafiziko" (Kardelj, 1955, II, 47–49, 122–123, 166).

Kar zadeva zunanjo politiko, je Kardelj menil, da Jugoslavija vodi boj "proti vsem oblikam imperializma, hegemonizma in drugim tendencam vsiljevanja volje enega naroda drugemu; boj za neodvisnost in enakopravnost narodov; proti diskriminaciji v mednarodnem sodelovanju, ki naj se razvija na osnovi enakopravnosti in vzajemnega spoštovanja; boj proti vmešavanju v notranje zadeve suverenih držav, proti vsem oblikam gospodarskega izžemanja, za mednarodno ekonomsko pomoč zaostalim narodom, zato da se zmanjša in postopoma odpravi ogromna razlika med njimi in razvitimi državami; proti vsem oblikam rasne diskriminacije in

vojne propagande; za splošno enakost in sodelovanje med narodi, ki naj jih zbliža in združi v reševanju skupnih problemov človeštva (Kardelj, 1955, II, 265).

V nasprotju s tem pa naj bi sovjetska zunanja politika imela "imperialistični in hegemonistični značaj" že pred drugo svetovno vojno, še bolj pa po njej. V tem obdobju so po Kardeljevem mnenju sovjetski vladni krogi začeli voditi politiko terorja nad številno šibkimi narodi, na katere so gledali zviška in si jih podjarmili, politiko delitve sveta na interesne sfere med velikimi silami in metode ustrahovanja v mednarodnih odnosih (Kardelj, 1955, II, 201). "Sovjetska zveza je odgovorna za hladno vojno, ki ji je potrebna kot opravičilo za despotizem birokratske kaste" (Kardelj, 1955, II, 235, 238). Kot primer agresivnosti njene zunanje politike je Kardelj navajal vojno s Finsko v letih 1939–1940, priključitev baltskih republik k Sovjetski zvezi in Comecon kot izraz "politike blokov in influenčnih sfer" (Kardelj, 1955, II, 261; III, 167, 249, 285). Stalinovo teorijo o pravičnih in nepravičnih vojnah je odklanjal, češ da v okviru sovjetske "imperialistične politike" ta teorija izgublja svoj pomen in postaja hujskaška (Kardelj, 1955, II, 127; III, 152–153). "Imperialistična politika sovjetske vlade je povzročila globoko krizo v mednarodnem delavskem gibanju in je postala ovira za razvoj socialističnih odnosov" (Kardelj, 1955, III, 61, 202–203).

Ko primerja zunanjo politiko ZDA in SSSR, Kardelj ugotavlja, da predstavlja sovjetska politika „največjo nevarnost za mir in napredek človeštva,“ medtem ko so ameriška stališča "nujna, glede na neizbežnost nasprotovanja svojetskemu hegemonizmu povsod tam, kjer se ta lahko uveljavi" (Kardelj, 1955, II, 261).

V posebno sovražnem tonu je Kardelj pisal o odnosu Sovjetske zveze do Jugoslavije, pri čemer je obtoževal moskovske voditelje, da so organizirali vrsto oboroženih incidentov na njenih mejah z državami "ljudske demokracije". Sprožili so tudi gospodarsko blokado in pri tem kršili dogovor o prijateljstvu, podpisan leta 1945, obenem pa začeli z vrsto montiranih sodnih procesov, kot je bil na primer Rajkov v Budimpešti. Po Kardeljevem mnenju naj bi imel ta proces "zaradi svoje makiavelistične fantazije posebno mesto v zgodovini mednarodnih provokacij [...] vsakdo, ki je sledil temu procesu, se je moral zgroziti nad moralno podobo uprizoriteljev takih mračnih in strašnih komedij" (Kardelj, 1955, III, 28). Politiko Sovjetske zveze do držav "ljudske demokracije" je Kardelj označil kot tlačenje, ki teži k temu, da postanejo poslušno orodje Moskve (Kardelj, 1955, II, 269, 271).

Te ideje so predvsem v Skandinaviji, kjer je bil odnos socialdemokratov do Sovjetske zveze odločno sovražne, naletele na velik odmev. Norvežani so oktobra 1954 z navdušenjem pozdravili Kardeljev govor v Oslu in sklenili, da velja na teoretski ravni poglobiti pogovore o socializmu z Jugoslovani, pri čemer so gledali kot na možnega partnerja SZDL. Že naslednje leto so med 18. in 22. oktobrom 1955 organizirali v svojem glavnem mestu okroglo mizo, ki so se je udeležili predstavniki

SZDL in Norveške delavske stranke. V jugoslovanski delegaciji sta bila, poleg Veljka Vlahovića, Zvonka Brkića in veleposlanika Radivoja Uvalića, tudi dva Slovenca: Marija Vilfan, tajnica SZDL za mednarodne stike, in Boris Zihlerl, profesor filozofije na ljubljanski univerzi. Na norveški strani so se okrogle mize udeležili Andreas Andersen, vodilni sodelavec prvega ministra, podpredsednik stranke Trygve Brattoli, Aake Anker-Ording in drugi eminentni politiki in časniki. Jugoslovani so bili v tem času še posebno zanimivi, saj je konec maja 1955 prišla v Beograd pomembna sovjetska delegacija z N. S. Hruščovom na čelu, z namenom, da premosti razkol, ki ga je povzročil Stalin. "Pot v Canosso", kot so mednarodni mediji poimenovali to nenavadno romanje, je sicer privedla do obnovitve odnosov na državni ravni, ne pa na partijski. Vabilom Hruščova, naj se ZKJ vrne v "lager", so namreč Jugoslovani odgovorili z odločnim "njet". Razprava v Oslu je tekla o nacionalizaciji in ekonomskem načrtovanju v obeh državah, o ekonomski demokraciji in delavskem sodelovanju, pa tudi o zunanji politiki s posebnim poudarkom na Sovjetski zvezi, Združenih državah Amerike in Indiji. O zadnjih dveh temah je spregovorila Marija Vilfan, ki je bila z možem Jožo nekaj let v New Yorku pri OZN, pozneje pa v New Delhiju, kjer je bil Vilfan veleposlanik. Referati so se obenem dotaknili vprašanja nemške združitve, povezovanja nordijskih držav, balkanskega pakta med Jugoslavijo, Turčijo in Grčijo, ter se sklenili z diskusijo o sodelovanju med socialističnimi gibanji. Šlo je za razčlenjeno diskusijo, ki jo je v neformalnem pogovoru ob sklepu simpozija najbolje povzel Vljako Begović, ekonomist in direktor *Borbe*, ko je na pol v šali na pol zares dejal, da so v njej Jugoslovani izstopali s svojimi teoretskimi razmišljanji, Norvežani pa z navezovanjem na domačo prakso. Časnikar Torof Elster je tudi zadel žebelj na glavico, ko je menil, da je jugoslovanski sistem, kot so ga predstavili tovariši iz Beograda, sicer zanimiv, a tudi zapleten: "Vprašanje, ki se nam zastavlja takoj, pa je, ali bo ta sistem v praksi tudi zadovoljivo deloval."⁷

Pomembnejše je bilo naslednje srečanje, ki so ga organizirali v Beogradu med 18. in 20. septembrom 1956. To leto je bilo prelomno, saj se je začelo s tajnim govorom N. S. Hruščova na XX. kongresu KPSZ, s katerim je generalni sekretar sovjetske partije obsodil Stalina in kult njegove osebnosti. Sledila sta razpustitev Informbiroja in Titov obisk v Sovjetski zvezi, ki se je zaradi navdušenega sprejema, s katerimi so ga pozdravili milijoni ljudi, sprevrgel v njegov osebni triumf. Temu zmagoslavju pa ni odgovarjala vsebina pogovorov s sovjetskimi voditelji, ki so bili sicer pripravljene *obtorto colo* priznati jugoslovansko pot v socializem, ne pa razširiti enako avtonomijo tudi na satelitske države. Ker so na ideološki in politični

ravni ostala odprta še mnoga vprašanja, je Hruščov 19. septembra 1956 nepričakovano prišel na "počitnice" na Brione, kjer se je sestal s Titom. Zaradi tega se slednji okrogle mize z Norvežani ni mogel udeležiti, na njej pa je zavzeto sodeloval Edvard Kardelj. Od Slovencev sta bila prisotna tudi Marija Vilfan in Janez Stanovnik, ki je predstavil referat o vprašanih gospodarskega razvoja nerazvitih držav. Njegovo "stimulantivno, odlično besedilo" so Norvežani navdušeno ocenili, pri čemer pa je treba ugotoviti, da je diskusija postala zares žgoča, ko je prišlo do soočenja med njimi in Kardeljem. Ta je nastopil z dolgim referatom o *Razvoju mednarodnih razmer od septembra 1955 dalje*, v katerem je prikazal poglavitne etape jugoslovanske normalizacije z Moskvo. Razvil je tudi misel o miroljubni koeksistenci med blokoma in optimistično menil, da v sodobnem trenutku Sovjetska zveza ne predstavlja nevarnosti za mir. Prepričan je bil namreč, da se v njej dogajajo socialne in politične spremembe, ki so zgodovinskega pomena. Poudaril je predvsem načelo *postanovljenja*, to je zakonitosti, ki da se uveljavlja v Sovjetski zvezi po letih Stalinove strahovlade, pa tudi decentralizacijo birokracije, in na tej podlagi pojasnil, zakaj so se Jugoslovani odločili za dialog s Sovjeti. V sklepu svojega posega se je obregnil ob Norvežane, ki so nasprotno trdili, da N. S. Hruščovu ne gre zaupati in se niso bili pripravljene pogovarjati z njim, češ da se v bistvu še ni odpovedal diktatorskemu načinu vladanja in agresivni zunanji politiki. Prišlo je do živahne izmenjave mnenj, ki se je dotaknila srča problema: medtem ko so Norvežani ugotavljali, da se v izgradnji socializma ne nameravajo odpovedati parlamentarni demokraciji in da "ni socializma brez svobode", so Jugoslovani menili, da so zaradi svoje revolucionarne izkušnje to stopnjo buržoaznega razvoja že presegle. Kardelj je trdil, da vprašanje socializma ni mogoče omejiti na vprašanje demokracije ali diktature, čeprav je po njegovem vsak korak v smeri socializma pomenil tudi promocijo demokratizacije družbe. "Globoko smo prepričani, da je socialistični razvoj preko klasičnega parlamentarizma mogoč na določenih ravneh socialnega razvoja posameznih držav. Toda ta razvoj ne morejo sprejeti države, ki so rešile vprašanje oblasti s pomočjo revolucije, kajti revolucija je nekaj, čemur se narod ne more odpovedati."⁸

Norvežani mu niso ostali dolžni. Haakon Lie, vodja njihove delegacije, je v sklepnem posegu dejal: "Mislim, da bi nam vaši ljudje morali zavidati. Mi nadaljujemo proces, ki se je razvijal skozi stoletja. Kar imamo na Norveškem, je demokracija, za katero so se borili kmetje – oni so bili tisti, ki so se borili za parlamentarno demokracijo. Leta 1836 so uveljavili zakon, ki je ustanovil komune, potem ko so se stalno borili proti buržoaziji. In to demokracijo mi lahko sprejmemo in jo dalje razvijemo."

7 ARS, AS 1979, Round-Table Discussions between Representatives of The Socialist Alliance of the Working People of Yugoslavia and The Norwegian Labour Party, Oslo, October 18–22, 1955, 46; Round Table, Belgrade, 17–20 September 1956, 82 (O srečanju v Oslu je poročala tudi Marija Vilfan v reviji *Naša stvarnost*, 11–12, 1956).

8 Prav tam, 160.

mo. Z mednarodnega zornega kota je bila vaša naloga težja in dejal bi, da hodite po napeti vrvi in da gre za nevarno početje. Upam, da boste padli na našo stran, če boste padli, tako da bomo tudi v bodoče lahko z vami sodelovali." Kardelj je takoj reagiral: "Nimam občutka, da hodimo po vrvi. Mi hodimo po zelo široki cesti."⁹

Kako se je motil, so dokazali že madžarski dogodki, ki so izbruhnili oktobra, ko je v Budimpešti prišlo do vstaje proti komunističnemu režimu. Vstaja je postavila pod vprašaj prepričanje, da je mogoče socializem graditi brez politične demokracije. Kardelj seveda tega spoznanja ni sprejel, temveč je v svojem znamenitem govoru, ki ga je imel v zvezni skupščini v začetku decembra 1956, sicer obsodil Sovjetsko zvezo zaradi nje-ne povojne politike v satelitskih državah, a tudi tiste madžarske socialistične sile z Imre Nagyjem na čelu, ki so v preteklih dneh hotele obnoviti "kapitalizem" (beri pluralno družbo) in niso razumele, da bi se bilo treba boriti "za neposredno demokracijo z ustanovitvijo delavskih svetov in samoupravnih komun" po jugoslovanskem vzorcu. To razmišljanje je bilo sprejeto v Moskvi z velikim ogorčenjem, kot priča tudi dve stani dolg uvodnik, naslovljen *V čigavo korist*, ki ga je objavila *Pravda* 18. decembra 1956. Šlo je očitno za uradni odgovor vrha KPSZ na izvajanja slovenskega "samooklicanega heretika komunistične herezije". V njem so avtorji primerjali Kardeljevo zahtevo, da pride do uvedbe delavskih svetov tudi na Madžarskem, z zahtevo kronštadskih upornih mornarjev, ki so zahtevali, da je treba iz lokalnih sovjetov odstraniti boljševice. Lenin tega ni sprejel, kar pomeni, da Kardelj zagovarja revizijo leninizma. V posmeh so v sklepu še vprašali: "Če Kardelj zanika začetno obdobje komunistične diktature kot obliko vladavine, zakaj je bil torej v Jugoslaviji Đilas obsojen na zapor? In zakaj ima jugoslovanska vlada oborožene sile?" (Kullaa, 2008, 218–219).

Kljub razhajanjem glede bistvenega vprašanja, kako graditi socializem, znotraj večpartijskega ali enopartijskega sistema, se je sodelovanje med Jugoslovani in Norvežani nadaljevalo (Tomasević Arnesen, 1974, 299–309). V Skandinaviji je Kardelj z zanimanjem opazoval razvoj politično-administrativne ureditve občinskih uprav, ki je imela, kot je omenil Haakon Lie, stoletno tradicijo, medtem ko je Skandinavce močno privlačeval jugoslovanski eksperiment samouprave v tovarnah in podjetjih. "Če boste uspeli," je v zvezi z delavsko samoupravo dejal švedski premier Tage Erlander ob zaključku svojega obiska v Jugoslaviji junija 1957, "bo to nekaj pomembnega". Med skandinavskimi socialdemokrati je jugoslovanskemu eksperimentu posvetil največ pozornost Aerne Anker-Ording, ki se je zanimal zanj tudi zaradi teženj, do katerih je prišlo v njegovi državi, da se v podjetjih udejani "polna industrijska demokracija". Prepričan je bil, da je to mogo-

če doseči tudi brez revolucije in spreminjanja ustave, tako da bi se formalno ohranili tradicionalni lastniški odnosi, v praksi pa da bi delavci imeli nadzor nad podjetji. Pri tem ga je zanimalo, kako so ta problem rešili v Jugoslaviji, kjer je država ostala lastnik proizvodnih sredstev, medtem ko so z njimi razpolagali delavski kolektivi. Na vprašanje, kje in kako potegniti ločnico med pravico države oz. lastnika in pravico samoupravljalcev, je skušal odgovoriti v knjigi *Bedrifts Demokrati*, ki je vzbudila precej pozornosti, saj je bila kmalu prevedena tudi v nemščino. Anker-Ording je oktobra 1965, v času ko je prišlo v Jugoslaviji do radikalne ekonomske reforme, skoraj cel mesec prebil v Beogradu kot gost jugoslovanskih sindikatov, kjer je bil sprejet pri Titu in je med drugim imel pogovore s Kardeljem, kako nadaljevati v gradnji socializma. Porodila se je celo ideja, da bi skupno organizirali mednarodno konferenco na temo samoupravljanja, do katere pa, kot kaže, ni prišlo v načrtovani obliki. Res pa je, da so Norvežani na svojo roko leta 1957 pripravili seminar o "industrijski demokraciji", na katero so bili povabljeni kot tujci samo Izraelci in Jugoslovani.¹⁰

Treba je obenem opozoriti, da ni šlo le za ideološke diskusije, temveč tudi za politične. Jugoslovane je predvsem zanimala švedska "aktivna" nevtralnost, pa tudi poskus skandinavskih držav, da ohranijo svoje območje brez atomskega orožja (atom free zone). Kardelj je prav na podlagi pogovorov s skandinavskimi "tovariši" razvil misel o odgovornosti malih držav v mednarodni politiki, češ da odločanje o usodi človeštva ni mogoče prepustiti velikim silam, članicam "atomskega kluba". Obenem je še dogradil spoznanje, da razvoj socializma ni izključna domena držav, v katerih se je uveljavil po vojni na oblasti s pomočjo Sovjetske zveze, temveč da v tem procesu ustvarjalno sodelujejo tudi države s pluralistično politično tradicijo in kapitalistično gospodarsko ureditvijo. Ta spoznanja je najbolj organsko predstavil v programu ZKJ, ki ga je sprejel VII. kongres, sklican spomladi leta 1958 v Ljubljani. Program se je Moskvi zdel tako revizi-onističen in izzivalen, da je v naslednjih letih ponovno zanetila nadvse ognjevito ideološko polemiko, v kateri so se močno angažirali tudi Kitajci in Albanci, medtem ko so Poljaki z Władysławom Gomułko na čelu skušali posredovati, čeprav brez vidnejših rezultatov. Devetega maja 1958 je *Pravda* objavila uradno sporočilo CK KPSZ, v katerem je bilo zapisano, da so Jugoslovani "prodali Združenim državam komunistično ideologijo za skupaj \$ 164.3 milijone". V ta znesek naj bi Kardelj prispeval 6 milijonov dolarjev z govorom, ki ga je imel v zvezni skupščini po zatrtju madžarske vstaje (Kullaa, 2008, 231). Ko je Kardelj v času dramatične zaostitve odnosov med blokoma leta 1960 napisal svojo razpravo *Socializem in vojna*, je *Pravda*, še preden je bilo besedilo v javnosti, objavila odklonilen članek. V njem sta

9 Prav tam, 160, 162.

10 ARBARK, Aake Anker-Ording, box 57, Jugoslavia III; Betriebsdemokratie, 1966.

A. Azumarjan in V. Korionov ožigosala Kardeljevo trditev, da so velike sile enako odgovorne za ohranitev miru v svetu, kot "teoretsko manipulacijo, katere rezultat je dejstvo, da od marksistično-leninistične razlage omejenega vprašanja nič ne ostane".¹¹

V čem je novost Kardeljevega razmišljanja? V tem, da se odpove manihejskemu pogledu na svet, razdeljen na "sinove luči" in "sinove teme", če uporabimo biblijski jezik, in ugotavlja, da spopad med zahodnim in vzhodnim blokom ni neizbežen, kajti tako v enem kor v drugem so na delu sile, ki težijo k socialističnemu razvoju družbe. Njegov pogled na sodobno stvarnost je v bistvu optimističen: treba se je boriti za mir, kajti ta borba "pomeni istočasno krepitev notranjih sil socializma in na splošno notranjih protimperalističnih sil. Kakor smo podčrtali že pred leti: to pomeni zagotoviti 10–15 let miru, pomeni okrepiti do te mere moč socializma in do te mere oslabiliti imperialistične sile v svetu, a prav tako birokratske sile znotraj socialističnega lagerja, da vojna ne bo imela istih možnosti kot jih ima danes". Pri tem je treba še enkrat poudariti, da je bil Kardeljev pojem socializma zelo širok: vanj je vključeval "vsa napredna društvena gibanja, ki spreminjajo podobo današnjega sveta v antiimperialističnem smislu". V prvi vrsti seveda narodnoosvobodilna gibanja tlačjenih narodov Azije in Afrike. Izhajajoč iz takšnega ekumenskega gledanja, se mu je zdelo samo po sebi umevno, da miru in napredka ni mogoče zagotoviti samo na podlagi sporazuma med velikimi silami: "Po našem mišljenju je mir nemogoč, če se z vsemi narodi ne ravna enakopravno, oziroma če ne preprečimo prepričanja, da imajo velike sile določene interese izven svojih meja, določene interesne sfere ali 'vodilno vlogo' na tem ali drugem področju. Prav zaradi tega se nam zdi vloga neuvrščenih držav še toliko bolj pomembna [...] Če Azija in Afrika nehata biti baza in rezerva imperializma, tedaj je za imperializem nastopila poslednja faza njegovega razpada."¹² Na podlagi odkritja "tretjega sveta" se je pod Kardeljevim vplivom v Jugoslaviji razvilo prepričanje, da bistveni problem sodobnega sveta ni v razkolu med Vzhodom in Zahodom, socializmom in kapitalizmom, temveč v gospodarskem razkoraku med Severom in Jugom. To revolucionarno misel, ki je vplivala znotraj OZN na ustanovitev Kluba 77 in je še danes aktualna, je najbolj razčlenjeno razvil eden od sodelavcev slovenskega ideologa, Janez Stanovnik, v knjigi *Strukturne spremembe v svetovnem gospodarstvu* (Žmuc Kušar, Stanovnik, 2013, 187; Stanovnik, 1962).

V Kardeljevem razmišljanju je imel celo razkol med Sovjetsko zvezo in Kitajsko, do katerega je prišlo na začetku šestdesetih let, progresiven pomen, saj je dokončno uničil fikcijo o vodilni vlogi Moskve znotraj socialističnega tabora. "Če gledamo kitajsko-sovjetski spor

s tega zornega kota, bo dal nov impulz razvoju socialistične misli in razpravam o poteh razvoja socializma in odnosov med socialističnimi silami. Doprinesel bo k hitrejšemu obvladovanju konservatizma, ki je zakoval socialistično politiko in razvoj v zaostale dogme in formule Stalinovega časa. Ni dvoma, da bo ta razvoj še bolj utrdil tudi vlogo Jugoslavije v socialističnem taboru" (Žmuc Kušar, Stanovnik, 2013, 47).

Čeprav so se po letu 1961 odnosi med Moskvo in Beogradom na politični ravni izboljšali, tudi zaradi skupnega odklonilnega stališča do "kulturne revolucije", kakršno je sprožil Mao Ce Tung, ni mogoče reči, da bi na ideološki ravni prišlo do pomiritve. Črna ovca je za moskovske ideologe ostajal Edvard Kardelj, ki je že med vojno napovedoval, da bo politična struktura socialistične Jugoslavije drugačna od sovjetske, ker bo v njej obstajala poleg komunistične partije tudi ustavno organizirana narodnoosvobodilna fronta. Ko se je to pozneje res zgodilo z ustanovitvijo Ljudske fronte, je slednja postala osrednja točka sovjetske kritike, češ, partijo ste utopili v kmetstvu. Naslednica Ljudske fronte, SZDL, za ustanovitev katere se je Kardelj zelo angažiral, je od leta 1953 dalje služila kot povezovalni instrument s socialisti v svetu, ki so se sicer ogibali stikov s komunističnimi partijami. Če k temu dodamo, da je Kardelj po sovjetskih trditvah še v času narodnoosvobodilnega boja nasprotoval pretesni zvezi Jugoslavije s Sovjetsko zvezo v prepričanju, da se izplača ohraniti uravnotežene odnose tako z Vzhodom kot z Zahodom, lahko razumemo, da v Moskvi nanj niso gledali z veliko naklonjenostjo.¹³ Ta odnos se je dodatno poslabšal, ko je Kardelj zavzel kritično stališče do optimistične napovedi, ki jo je razglasil leta 1961 novi program KPSZ, da bo namreč sodobna generacija sovjetskih državljanov živela v komunizmu. Kakor je zapisal Najdan Pašić, eden od Kardeljevih sodelavcev, v komentarju k omenjenemu programu, sta Marx in Engels že pred sto leti pokopala mit o državi, ki naj bi bila "ljudska" in brezrazredna. Po njegovem je šlo za znanstveno prazen in politično škodljiv ideološki fetiš, kajti marksizem je predvideval izginotje države v socializmu kot naravno posledico demokratizacije gospodarskega in socialnega življenja. Stalin naj bi se tej tezi uprl tako, da je razglasil zakon o krepitvi države v prehodni fazi v komunizem. Ta naj bi ne bila zadolžena samo, da se bori proti razrednemu sovražniku, ampak da razvije nove funkcije (gospodarske, organizacijske, kulturne in izobraževalne), kar pa naj bi imelo za posledico, da sta se njen monopol in avtoriteta nad družbo še dodatno utrdila (Socializam, 5–6, 1961).

Proti taki poti v komunizem, ki je bila po Kardeljevem mnenju v bistvu zgrešena, saj naj bi ustvarjala pogoje za birokratsko oblast partije nad družbo, se je slovenski

11 Pravda, 2. 9. 1960: Azumarjan, A., Korionov, V., Novejšije otkrovenija revizionista.

12 ARS, AS 1521, t. e. 12, Reč sekretara IK CK Edvarda Kardelja na sastanku sa partijskim aktivom o pitanjima medjunarodnih odnosa, 29. septembra 1960 u Beogradu, 16, 23, 38, 41.

13 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 12, 136, 278.

ideolog boril vse življenje. Na srečanju, ki ga je imel z norveško parlamentarno delegacijo 14. septembra 1964 kot predsednik zvezne skupščine, je jasno izpovedal, kakšen je njegov ideal socialistične družbe: takšen, da bo zagotovljen demokratični nadzor "od spodaj" in najširše sodelovanje delovnih ljudi v samoupravnih organizacijah in teritorialnih skupnostih. "Naš kurz je postopna krepitev volilnega sistema, v katerem ljudi v predstavniških telesih ne predstavljajo vrhovi ene ali več političnih strank, temveč državljani predstavljajo sami sebe."¹⁴

Razvejanosti Kardeljeve misli Sovjeti niso razumeli ali niso hoteli razumeti. To je prišlo jasno do izraza poleti 1966 v komentarjih sovjetskega veleposlanika v Beogradu ob padcu Aleksandra Rankovića. Kot je znano, je IV. plenum ZKJ Rankovića razrešil vseh funkcij z obtožbo, da je spremenil Upravo državne varnosti (UDB), kateri je dolgo načeloval, v ustroj, ki naj bi nadzoroval družbo in partijo. V poročilu, ki ga je poslal sovjetski veleposlanik v Moskvo, je ta dramatični dogodek prikazan kor zmaga "liberalnih, prozahodnih tendenc v vodstvu ZKJ, katerih glasnik je Edvard Kardelj". Šlo naj bi za spopad med zagovorniki neomejene decentralizacije ekonomije in samoupravljanja ter Rankovićem, ki je zagovarjal krepitev partije in državnih organov, pa tudi za spopad med Kardeljem, ki da v obrambo svojih "napačnih idej" gleda na Zahod, in prosovjetsko usmerjenim srbskim politikom.¹⁵ Bolj večplastno so na vzroke Rankovićevega padca gledali zahodni diplomati v Beogradu, kot je razbrati iz poročila "enega od veleposlanikov držav NATO", ki ga je sovjetska ambasada dobila v pogled, očitno s pomočjo plačanega agenta. V njem namreč piše, da IV. plenum ni bil samo izraz borbe za oblast na vrhu države in partije, temveč še bolj konflikt med idejami in tendencami: "Ni dvoma, da so Tito in tisti člani stare garde, ki delijo njegove poglede, ob premišljenem načrtovanju revolucionarnih sprememb, to storili delno zaradi pritiska napredne in bolj liberalne nove generacije, delno pa tudi zaradi svojega ideološkega prepričanja, da samouprava in neposredna demokracija predpostavljata postopno odmiranje partije na poti k idealni demokratični družbi..."¹⁶

Kriza, ki je nastala leta 1968 zaradi nasilnega zatrta praške pomladi, za katerega se je odločil Leonid Brežnjev, novi "hozjajin" v Kremlju po odstitvi N. S. Hruščeva, je Kardelja še potrdila v prepričanju, da stalinizem v Sovjetski zvezi ni bil nikoli v kali zatrt, in mu dala zagon za nadaljnjo dograjevanje svoje teorije. Sovjeti so ga odkrito obtoževali kot voditelja revizionistične skupine znotraj ZKJ, ki naj bi se pripravljala na Titovo nasledstvo,

pri čemer naj bi imela kot svojega tekmeča drugega revizionista, Milovana Đilasa, ki ga je po Rankovićevem padcu Tito pomilostil.¹⁷ Kardelju so posebej zamerili, da v svojem kritičnem odnosu do Moskve opravičuje samo meddržavne odnose s Sovjetsko zvezo, ne odobrava pa medpartijskih, in da se ogreva za "razvoj in širitev vezi s progresivnimi organizacijami Zahodne Evrope". "Kardeljeva skupina", piše v poročilu "nekega jugoslovanskega komuniste" (očitno informbirojevca) z dne 11. julija 1969, "ima kot svoj cilj povezati SFRJ z Zahodom in privedi do konca preoblikovanje 'jugoslovanskega socializma'. Na kratko, to je revizija Leninovega nauka in ustvarjanje 'socialističnega modela' po receptu Kautskega in drugih teoretikov social-demokratskega kova. Jugoslovanski 'socialistični model' nima nič skupnega z resničnimi principi socializma."¹⁸ Hipoteze glede povezovanja z Zahodom so bile v resnici pretirane, kajti od leta 1957 dalje so se "medeni tedni", ki so nastali v prejšnjih dveh letih v odnosih med Jugoslavo in zahodnoevropskimi socialdemokrati, v veliki meri izpeli. Pri tem je pomembno vlogo igrala dvakratna Đilasova obsodba na težko zaporno kazen, pa tudi obsodba, leta 1958, dveh pionirjev socialističnega gibanja v Srbiji, Aleksandra Pavlovića in Bogdana Krekića zaradi njunih pro-četniških simpatij. Še pomembnejša pa je bila preusmeritev jugoslovanske zunanje politike v Tretji svet. Titova neuvrščena politika, ki je v veliki meri slonela na prijateljstvu z arabskimi nacionalistično usmerjenimi državami, je namreč vzbujala kritične ocene med tistimi evropskimi levičarji, ki so gledali na Izrael kot na državo, ki tudi gradi socializem. To seveda ne pomeni, da so stiki med Jugoslavo in zahodnjaki, v prvi vrsti Skandinavci, usahnil, vendar so se razvijali bolj v okviru meddržavnih in sindikalnih odnosov, toliko bolj, ker je SZDL v šestdesetih in sedemdesetih letih postala samo "fasada", za katero je zijala praznina.¹⁹

Čeprav je bil usodno prizadet zaradi samomora sina Boruta in je iskal uteho v pijači,²⁰ se je Kardelj v prvi polovici sedemdesetih let močno angažiral v naporu, da z ustavnimi amandmaji preoblikuje partijo in državo skladno s svojimi idejami. To pa ne pomeni, da bi bil pripravljen prenašati pobude "mlade garde" na oblasti v Zagrebu, Beogradu in Ljubljani, da vsaka zase oblikuje svojo stvarnost na način, ki ni bil v sozvočju z njegovim pogledom na razvoj Jugoslavije in socializma. Šlo je tudi za generacijski spopad, saj Kardelj, kar specifično zadeva Slovenijo, že na začetku leta 196 ni skrival svojega nezadovoljstva, da so "mladi preprosto izbrisali stare", in strahu, da ne pride do "sprege med njimi in občinsko birokracijo" (Antonić, 1991, 199).

14 ARS, AS 1521, O poseti norveške parlamentarne delegacije Jugoslaviji od 13. do 22. septembra 1964. godine, 11.

15 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 15.

16 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 15.

17 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 15, 150.

18 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 15, 159–160.

19 ARBARK, Aake Anker Ording, box 56, Jugoslavia II, AM 1025, The Yugoslav-Israely Relations; box 57, Jugoslavia III, Arkiv Lie Haakon, Serie: DE-L0005; Arkiv Landes organisaşonen i Norge, DE-0516; Arkiv Thorvald Stoltenberg, D-0003.

20 RCHIDNI, fond, 495, opis 277, delo 15, 248.

Zaradi tega je tudi podprl Tita, ko se je ta v letih 1971 in 1972 odločil, da "mlado gardo" politično obglavi, ne da bi se zavedal, da s tem obsoja na smrt tudi vsako možnost demokratskega razvoja jugoslovanske družbe. Ponovno odkritje "demokracije centralizma" in "partijnosti", ki je dajalo ton jugoslovanskemu političnemu življenju po burnem dvoletju 1971–1972, so v Moskvi sicer pozdravljali z zadoščenjem, pri čemer pa ni mogoče reči, da bi spremenili svoje mnenje o Kardelju. V bistvu so se strinjali z oceno svojega zaupnika, srbskega pisatelja Renovčevića, ki je marca 1973 opozarjal, da v državi obstajata dve struji, med katerima je Tito kot jeziček na tehtnici. Leve sile naj bi sestavljala Jugoslovanska ljudska armada (JLA), organi varnosti, stari komunisti-veterani, ki pa nimajo močnega teoretika, zmožnega, da Titu razjasni, kako nevarna je desna, Kardeljeva struja. Po Renovčevićem mnenju zgodovina Jugoslavije ne pozna bolj spleatarske in jezuitske osebnosti od Edvarda Kardelja. "Teško si je predstavljati vse nevarne posledice, če pride po Titu na oblast. Po svojih idejno-teoretičnih konceptih in političnih pogledih je Kardelj nasprotnik leninizma, kar zadeva ustroj partije in države in vsega sovjetskega sistema. V svojih publikacijah in nastopih se še vedno ni odpovedal skušnjavi, da diskreditira sovjetsko družbeno-politično stvarnost. To sicer ne počenja odkrito, temveč na zviti način, tako da kritizira 'stalinizem', 'etatistično-birokratski' socializem, s katerim brez dvoma misli na sovjetski sistem."²¹

V trenutku, ko je Kardelj skušal zakoličiti svojo misel o nacionalnih odnosih znotraj Jugoslavije in o njeni samoupravni ureditvi ter se popolnoma posvetil pisanju četrte povojne ustave, se je sovjetskemu veleposlaniku v Beogradu V. Stepakovu zdelo potrebno, da mu posveti devetnajst strani dolgo študijo, ki naj razsvetli "karakteristike" njegovega dela in značaja. Ugotavljal je namreč, da si je Kardelj po letih, ko je bil potisnjen na rob na politični sceni, na njej znova zagotovil osrednje mesto takoj za Titom. To naj bi ne izrabljal za krepitev svojega osebnega položaja ali položaja svojih privržencev, temveč za uveljavitev svojih idejno-teoretičnih konceptov. Pri opisovanju krize, skozi katere je šla jugoslovanska družba v začetku sedemdesetih let zaradi Titovega spopada z liberalci, je ambasador ugotavljal, da Kardelj sicer ni stal ob strani, vendar niti v enem svojem nastopu ni podpiral radikalnih rešitev, kakšne je predlagal maršal, temveč jih je skušal z njemu lastno spretnostjo omiliti. Zato v nekaterih jugoslovanskih, pa tudi diplomatskih krogih, ni slučajno krožila trditev, da "Kardelj korigira in popravlja Tita". Šel je tako daleč, da je na primer prepredil sprejetje novega zakona o tisku z ugotovitvijo, da bi to pomenilo ponovno uvajanje cenzure, kar naj bi bilo v nasprotju s principi samoupravljanja. Po veleposlanikovem mnenju se Kardelj iz krize, ki jo je sam povzročil s svojim modelom socializma, ni dosti naučil. Nasproto, še dalje vztraja pri njem in ga

sistematično zoperstavlja sovjetskemu modelu, češ da se izključujeta. V intervjuju za čilski list *La Nacion* je Kardelj izrecno poudaril, da "se more samoupravljanje razviti samo na terenu skupne lastnine, to je lastninskih odnosov, v katerih proizvodna sredstva [...] niso v zasebni lasti kapitalista, pa tudi ne v lasti [...] tehnokratskega aparata države. Tam, kjer obstaja kapitalistična zasebna lastnina ali birokratski monopol [...], ne more biti resnične socialistične samouprave". Izhajajoč iz te trditve, je Kardelj trdil, da je glavna ovira za razvoj jugoslovanske družbe dejstvo, da v njej še obstaja spopad med socialistično samoupravo in stalinističnim tehnokratskim birokratizmom. Ta borba, ki se je razvila po letu 1948, naj bi imela po njegovem "ogromen in napreden zgodovinski pomen". Pri tem ni delal razlike med sovjetskim sistemom v času Stalina in v času Brežnjeva, kajti v obeh je imela država nadzor nad gospodarskim življenjem ne pa delavski razred. Kardelj je zato vztrajal pri tezi, da mora država odpreti, pri čemer je ugotavljal, da gre za revolucionarni proces, ki je v Jugoslaviji še v teku. Rešitev je videl v nadaljnji decentralizaciji uprave družbenega in gospodarskega ustroja in v stalnem širjenju in poglobljanju samouprave. Če bi Jugoslavija šla v smer birokratizma in tehnokratizma, državne lastnine in kapitala, bi neizbežno pristala v velikodržavnem centralizmu (beri v primežu srbskega nacionalizma).

Kardelj je opravičeval dejstvo, da je bila Jugoslavija v stalnem procesu oblikovanja in približevanja ustavnih norm z "dinamiko" razvoja njenega društva. Po mnenju sovjetskega veleposlanika je šlo v resnici za krpanje sistema, ki je bil tuj resničnosti, češ, celo v Jugoslaviji ni malo ljudi, ki karakterizirajo Kardelja kot kabinetnega teoretika, odtujega življenju in močno prežetega z ideologijami buržoazne socialdemokracije. Poleg tega ni bilo mogoče spregledati, da je Kardelj pod pritiskom političnih prevratov zadnjih let delno revidiral svojo misel o odmiranju države, pri čemer je skušal doseči kvadraturu kroga z intelektualno akrobacijo: z ene strani je trdil, da je vsak korak h krepitvi samouprave korak v smeri "odmiranja države", z druge strani pa zagotavljal, "da po našem prepričanju, ki smo ga stalno izpovedovali, to ne pomeni šibitve države kot instrumenta oblasti delavskega razreda, kajti, kot organ oblasti, se ne more ošibiti, dokler ostaja ta oblast zgodovinska nuja" (Borba, 26. 4. 1973). Zakaj zgodovinska nuja? Zato, ker "delovni ljudje niso vedno dovolj organizirani na bazi samoupravljanja ali politično dovolj močni, da bi se mogli upreti kršenju svojih socialističnih pravic brez pomoči države" (Kardelj, 1973).

Kardeljeva trditev, da se njegov odnos do države ni spremenil, ni bila povsem resnična, če samo pomislimo na program VII. kongresa ZKJ iz leta 1958, ki je bil njegovo delo. V njem ni označeval države kot "inštrument oblasti delovnega razreda", temveč kot "birokratski monopol", ki stoji nad delavskim razredom in vlada v nje-

21 RCHIDNI, fond 495, opis 277, ed. hr. 15, 214–215.

govem imenu. Da bi pojasnil svoje novo stališče, da je namreč "revolucionarna sila države" še vedno potrebna, je Kardelj trdil, da zato, ker mora postati tisti dejavnik, ki naj bi dovoljeval funkcioniranje gospodarskih odnosov združenega dela znotraj samoupravnega sistema. S tem je napovedoval nova teoretska razmišljanja in nove preobrazbe jugoslovanske stvarnosti, kar se je udejanjilo v mamutski ustavi leta 1974 in v prav tako mamutskem zakonu o združenem delu dve leti kasneje. Z ustavo je poleg države Kardelj "rešil" pred odmiranjem (vsaj za časnim) tudi partijo, kajti, če je v preteklosti govoril, da se mora "oddaljiti od oblasti", jo je sedaj povzdignil v drugega varuha ali steber sistema, češ da ima kot organizirana sila revolucije izredno pomembno vlogo pri razvoju družbe. Z zakonom o združenem delu pa je položil temelje gospodarski ureditvi, ki naj bi ne slonela na pravih trgih, temveč na usklajenem dogovarjanju posameznih samoupravnih oseb, kakršnega niso poznali nikjer drugje na svetu. "Stagnacija in kriza vsega samoupravnega sistema", je z zadoščenjem ugotavljal veleposlanik Stepakov, "so Kardelja privedli k spoznanju, da je mogoče priklicati samoupravo v življenje samo s pomočjo države in njenih organov, a tudi s pomočjo 'močne vloge' ZKJ".²²

Za Kardeljev zasak v avtoritarizmu, ki je v tako izrazitem nasprotju z njegovim iskanjem "naj" družbe, je značilen zapis Rodoljuba Čolakovića iz februarja 1974, ko je slovenski politik povsem podprl Bakarićeve grožnje vsem tistim, ki ne znajo "ubogati". "Rekel je celo", piše Čolaković v svojem dnevniku, "še prej bi bilo treba groziti. In dodal – ko bom govoril v Ljubljani, bom podprl Bakarića". "Spoštujem tega človeka za vse, kar je naredil za zmago revolucije v naši državi, za njeno graditev, za njen mednarodni položaj", pravi o Kardelju dalje Čolaković, ki je bil tudi sam odločno pravoveren komunist, "toda kako more odobravati takšen poulični ton uglednega voditelja. Ali je to leninski način razprave? Ali ni drugih argumentov kot grožnja? [...] Ali je to človeški socializem?" (Antonić, 1991, 362).

Sovjetski veleposlanik je v svojem poročilu o Kardelju pravilno ugotavljal, da pri pisanju nove ustave ni izražal takšnega optimizma, kakršnen je bil zanj tipičen ob sprejemanju ustave leta 1963. Sedaj je odkrito priznaval, da ustava ne more dati odgovora na vsa vprašanja, ne more odstraniti vseh problemov družbe in rešiti obstoječih gospodarskih težav. "Prepuščali bi se iluziji, če bi mislili, da je mogoče enkrat za vselej dati formulo in recept za idealno društvo, temelječe na samoupravi socialistične družbe, ali da je mogoče doseči zmago samouprave v eni sami bitki. Nasprotno, razvoj samouprave bo boj in napor cele epohe..."²³ Kljub tej previdnosti pa Kardelj ni dvomil o mednarodnem pomenu jugoslovanskega

socialističnega modela, začeniši z "zgodovinskim" zakonom iz leta 1950, ki je napovedal prehod od "državno-lastniškega centralizma k samoupravi." Ta zakon je po njegovem odločilno vplival na notranji razvoj jugoslovanske družbe, a je veliko pomenil tudi v mednarodnem prostoru, saj je nakazal možnost človeškega socializma, nasprotnega "etatističnemu" in "administrativno-birokratskemu" sistemu, kakršnen se je udejanjil v Sovjetski zvezi in njenih satelitskih državah.²⁴

Kardelj je povzel svojo misel na morda najbolj zgoščen način v vrsti člankov, ki jih je izdal v *Borbi* konec maja 1972 ob Titovi osemdesetletnici. V njej je še enkrat izrazil svoje odklonilno stališče do sovjetskega sistema in bil tako drzen, da je odkrito spregovoril o paktu med Hitlerjem in Stalinom iz leta 1939 ter priznal, da je vnesel v vrste mednarodnega komunizma veliko dezorientacijo in postavil KPJ "pred izredno težko preizkušnjo". Pomembno mesto je imel v njegovih spominih narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov, pri čemer ni niti z besedo omenjal pomoči, ki so jo bili slednji deležni s strani Sovjetske zveze in Rdeče armade. Nasprotno, vse velike sile je metal v en koš, ko je omenjal njihov odklonilni odnos do nove Jugoslavije, kakor je nastajala po II. zasedanju AVNOJ-a leta 1943 (*Borba*, 26.–31. 5. 1972). Svojega protisovjetskega stališča Kardelj tudi sicer ni skrival, saj je na primer leta 1971, ob obisku L. I. Brežneva v Jugoslaviji, nasprotoval njegovi pobudi, da bi ustanovili društvo jugoslovansko-sovjetskega prijateljstva, češ da takega društva Jugoslavija nima z nobeno državo. Kar pa ni bilo res, saj jih je imela celo z nekaterimi kapitalističnimi državami, začeniši s Francijo in Norveško.

"Tu je na široko razširjeno mnenje," je veleposlanik V. Stepakov sklenil svoje poročilo, "da po odhodu Tita nobena osebnost ne more vzeti nase vseh njegovih funkcij (partijske, državniške in vojaške) in da bo nastalo kolektivno vodstvo, v katerem bo enega prvih mest imel Edvard Kardelj. Pri tem je treba povedati, da ima v sami Jugoslaviji številne idejne in politične nasprotnike, posebno sredi starih komunistov in v vojski, kjer so, treba je reči, prosovjetske simpatije najmočnejše. V teh krogih mislijo, da je prav Kardelj, kot glavni ustvarjalec 'posebne jugoslovanske poti v socializem' eden od glavnih krivcev za to, da jugoslovansko družbo stalno in vedno bolj pretresajo krize in težave".²⁵

Na začetku leta 1975 so se začeli širiti glasovi, da je Kardelj zbolel za rakom. Kljub temu je mrzlično nadaljeval z delom, saj je v zadnjih treh letih svojega življenja objavil kar dve temeljni študiji: *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (1977) in *Svobodno združeno delo* (1978). Najbolj zanimiv je v tem času morda njegov odnos do evrokomunizma, ki

22 RCHIDNI, fond 495, opis 277, delo 15, ed. hr. 233.

23 Socialistična misel in praksa, 40, 1973, 4.

24 Socialistična misel in praksa, 40, 1973, 14.

25 RCHIDNI, fond 495, opis 277, delo 15, ed. hr. 233, 234.

se je začel pojavljati v italijanski, francoski in španski komunistični partiji v polemiki z okrneltostjo Sovjetske zveze in njenim vztrajanjem pri dogmi "diktature proletariata". Omenjene stranke so priznale, da je politični pluralizem bistven za razvoj resnično zdrave družbe, pri čemer so očitno stopile v razkorak tudi s Kardeljevimi teorijami, čeprav je v preteklosti slovenski ideolog močno vpival na njihovo postopno oddaljevanje od moskovske pravovernosti. To velja predvsem za Komunistično partijo Italije (KPI), ki je bila v odstopanju od stalinizma relativno prožna, saj je že kmalu po smrti kremeljskega "hozjajina" ponovno navezala stike z jugoslovanskimi heretiki. Po XX. kongresu KPSZ, na katerem je N. S. Hruščev obsodil Stalinovo strahovlado, je bil Palmiro Togliatti, generalni sekretar KPI, prvi komunistični veljak, ki je pohitel v Beograd in se tam dva dni pred Titovim odhodom v Moskvo posvetoval z njim in njegovimi sodelavci. To "romanje v Canosso" je vzbudilo v Evropi velik odmev, saj se je zdelo, da je v komunističnem svetu prišlo do premika, ki ga je dirigirala Moskva. Ko je Togliatti prišel v Beograd in se pridružil Titovi analizi XX. kongresa, je kazalo, da gre za njegovo osebno pobudo, pogojeno tudi z nedavnim porazom KPI na volitvah. Toda ko so se tudi druge komunistične partije začele oglašati s podobnimi kritikami stalinističnega sistema, se je pojavilo vprašanje, ali ne gre za politiko, ki naj bi jo načrtovali v Kremlju. Vsaj tako so dogodke v pogovoru z Jugoslovani interpretirali njihovi norveški sogovorniki,²⁶ pri čemer so se, zaslepljeni od svojih protiruskih predsodkov, seveda motili.

Odnosi med KPI in KPJ/ZKJ so bili v letih po vojni burni. Najprej jih je močno otežilo tržaško vprašanje, saj se je moral Togliatti zoperstaviti Titovim zahtevam, da postane Trst jugoslovanski, kajti sicer bi se pred volivci izkazal kot voditelj, ki ni zmožen ščititi narodnih interesov. Leta 1947 so se na ustanovnem kongresu Informbiroja v Szklarski Porebi Jugoslovani maščevali tako, da so s posegi svojih delegatov, Kardelja in Đilasa, ožigosali italijanske in francoske komuniste, da med vojno in po njej niso znali izrabiti revolucionarnega naboja ljudskih množic in se polastiti oblasti. Šlo je za kritiko, ki ni upoštevala dejanskih odnosov sil, kakršne so se oblikovale po vojni v obeh od zahodnih zaveznikov zasedenih državah, in ki jo je Kardelj pozneje obžaloval kot najbolj sramotno dejanje v svojem življenju. Togliatti je s svoje strani na drugem kongresu Informbiroja junija 1948 v Bukarešti sodeloval pri pisanju resolucije, s katero so članice tega združenja izključile iz svoje srede KPJ in pozvale "poštene jugoslovanske komuniste", naj strmoglavijo z oblasti Tita in njegovo kliko (Pirjevec, 1990, 164–165).

V naslednjih letih se je KPI pridružila Stalinovi gonji proti Jugoslaviji in s pomočjo Vittoria Vidaliya, ki je vodil v Trstu navidezno avtonomno KP, organizirala v sosednji državi razvejano vohunsko in sabotažno akcijo. Kljub

temu se zdi, da med vrhoma obeh partij vsi stiki niso bili povsem pretrgani, temveč da je med njima, kljub medsebojnim obtožbam, ki so padale brez obzira na težo besed, obstajala diskretna povezava. Ko je Stalin 5. marca 1953 nenadoma umrl, so se Italijani prvi odločili, da pošljejo svojega odposlanca v Beograd. Eden od njihovih najvidnejših in zaradi svoje oratorske sposobnosti najpopularnejših politikov, Giancarlo Pajetta, je s posredovanjem Lavrentija Berije prek Albanije odpotoval v Jugoslavijo, kjer je imel pogovore z jugoslovanskimi voditelji na najvišji ravni (Caprara, 1997). Po XX. kongresu KPSZ mu je maja 1956, kot smo omenili, sledil sam Togliatti in se pridružil obsodbi Stalinove politike, ki naj bi se od tridesetih let dalje izrodila v "neverjetno kršenje socialistične zakonitosti". Delil je tudi Titovo mnenje, da ne gre obsojati samo kulta osebnosti, kot je to storil Hruščov, temveč da se je treba vprašati, kaj je narobe v sistemu, ki je kaj takega dovolil (Galeazzi, 2005, 148–149). Skratka, zdelo se je, da se je med KPI in ZKJ ustvarilo sozvočje, ki je obetalo vzporedno pot v okviru ideološke in politične diskusije. Madžarski dogodki konec leta 1956 pa so povzročili ponovni razkol med Beogradom in Rimom. Medtem ko je Tito priznaval sovjetski vojaški poseg proti budimpeštanskim upornikom, do katerega je prišlo na začetku novembra 1956, kot "manjše zlo", češ da je bilo treba zatreti kontrarevolucijo, obenem pa zahteval od moskovskih voditeljev, naj kritično premislijo svoj sistem, je Togliatti iz taktičnih razlogov brezkompromisno stopil na stran Hruščova. Čeprav so mu Jugoslovani februarja 1957 poslali v vednost svojo korespondenco z njim, da mu dokažejo upravičenost lastnih stališč, svoje politične linije, sloveče na dosledni lojanosti do Hruščova, ni spremenil (Galeazzi, 2005, 165).

Med partijama je v naslednjih letih znova prišlo do polemike, ki je dosegla vrhunec po VII. kongresu ZKJ v Ljubljani. Alfredo Reichlin, ki je kot opazovalec sledil temu prelomnemu kongresu, na katerem je Kardelj na najbolj razvejan način predstavil svojo misel o socializmu s človeškim obrazom, je v svojem poročilu takole zapisal: "Iz kongresa jasno izvira namen postaviti v krizo blok socialističnih držav. Negacija vloge SZ v razvoju osvobodilnega boja kolonij. Pripisovanje SZ odgovornosti za začetek hladne vojne. Izredno oster razkol, kar zadeva revolucionarno strategijo, razredno vsebino zunanje politike. Ljubljanski kongres me je spomnil na najslabše značilnosti beneškega kongresa Socialistične stranke Italije" (Galeazzi, 2005, 183–184).

Šele leta 1963, ko je prišlo do ponovnega pobotanja med Titom in Hruščovom, so tudi italijanski komunisti spremenili svoj odnos do ZKJ in v marsičem prevzeli Kardeljeve teze. Togliatti je ostro obsodil bukareštansko resolucijo, češ da je šlo za "izredno hudo napako, pokazatelj birokratske površnosti", ki da je preprečila iskanje novih poti v socializmu. S tem stališčem si je sicer

26 ARS, AS 1979, Round Table, Belgrade, 17–20 September 1956, 82.

nakopal grajo Suslova, kar pa ga ni prepričalo, da bi se mu odpovedal (Galeazzi, 2005, 250–251). Njegov zadnji zapis, tako imenovana "Jaltska spomenica", ki je nastala tik pred njegovo smrtjo, izzveni kot povzetek tistih kritik sovjetskega režima, ki so jih Jugoslovani razglašali že od leta 1948 dalje (Galeazzi, 2005, 259–263). "Togliatti je umrl!" je zapisal v svoj dnevnik Rodoljub Čolaković. "Kakšna izguba za italijansko in mednarodno delavsko gibanje. Prav danes odhaja, ko so potrebni ljudje njegovega uma, širine, gibkosti in potrpežljivosti za veliko razpravo v mednarodnem delavskem gibanju. Kdorkoli naj prevzame njegovo funkcijo v KPI, mu ne sega niti do kolen, v mednarodnem gibanju pa je on eden od redkih, ki je čutil in razumel probleme našega časa" (Antonić, 1991, 87). Ta ocena je točna, kajti Togliattijevi nasledniki so bili zmožni to njegovo misel prevzeti in razviti šele deset let kasneje, pri čemer pa je treba priznati, da so v odklanjanju poznega Brežnjevega režima storili še korak dalje, saj so se opredelili za demokratični pluralizem in v bistvu za tiste civilizacijske vrednote, ki jih je zagovarjal Zahod.

Edvard Kardelj je, kot smo rekli, gledal na "evrokumunizem", kakršen se je začel oblikovati v Italiji, Franciji in Španiji, z velikim zanimanjem, delno tudi z odobravanjem, češ da gre za razvoj, ki ga je treba pozdraviti, a tudi z zadržkom v prepričanju, da omenjena doktrina za Jugoslavijo ni primerna. V tem smislu je v sedemdesetih letih razvil zanimiv ideološki dialog z italijanskimi, francoskimi in španskimi "evrokomunisti" (ki ga je Moskva očitno budno spremljala in komentirala), ne da bi se pri tem pridružil. Bil je namreč prepričan, da politični pluralizem še ni jamstvo za udejanjanje prave demokracije. Ohranjal je odklonilni odnos do strankarskega pluralizma, ki ga je izpovedal že leta 1964 ob obisku norveške parlamentarne delegacije v Jugoslaviji. Ob tisti priliki je izjavil: "Po koncu vojne je (narodnoosvobodilno) gibanje prišlo do zaključka, da bi povratek na večpartijski sistem v pogojih zaostale države, polne notranjih nasprotij, pomenil vrniti državo v stare konflikte in jo dati ponovno v roke tistih nosilcev reakcionarnih diktatur, proti katerim je bila izvršena revolucija. Z druge strani, ZKJ ni hotela izgubiti široke povezanosti z masami. Zato je bila ohranjena Ljudska fronta, ki se je oblikovala med vojno, s tem da je bila reorganizirana v SZDL."²⁷ A ni šlo samo za to. Kardelj je bil prepričan, da je zaradi revolucionarnih ustavnih sprememb, kakršne so bile udejanjene na njegovo pobudo med leti 1968–1971, zaradi ustave iz leta 1974 in zaradi zakona o združenem delu Jugoslavija dosegla stopnjo socialistične demokracije, ki je daleč presejala pluralno meščansko demokracijo, za kakršno se je zavzemal "evrokumunizem". Rezultate tega razmišljanja je razvil v že omenjeni razpravi *Smeri razvoja družbeno*

političnega sistema, ki jo je objavil novembra 1977 kot izhodišče za XI. kongres ZKJ (Kardelj, 1979, 191–433). V njej je skušal kombinirati jugoslovansko različico socializma s konceptom pluralizma, a ne političnega, temveč pluralizma "samoupravnih interesov". V uvodu je zapisal: "Sreče človeku ne more dati niti država niti sistem niti politična stranka. Srečo si lahko človek ustvari samo sam. Toda ne sam kot posameznik, ampak samo v enakopravnih odnosih z drugimi ljudmi. V teh odnosih mora samoupravno in svobodno obvladovati svoje posamezne in splošne družbene odnose ter – v ustreznih demokratičnih organizacijskih oblikah – tudi državo, sistem in politično stranko kot instrumente svojega lastnega samoupravljanja. Avantgardne sile socializma in socialistična družba imajo potemtakem samo cilj – da glede na možnosti danega zgodovinskega trenutka ustvarjajo razmere, v katerih bo človek kar najbolj svoboden pri takšnem osebnem izražanju in ustvarjanju, da bo lahko – na podlagi družbene lastnine proizvodjalnih sredstev – svobodno delal in ustvarjal za svojo srečo. To je samoupravljanje" (Kardelj, 1979, 196–197).

Po ameriških "Founding Fathers", ki so leta 1776 v Deklaraciji o samostojnosti na novo nastalih ZDA tudi govorili o pravici človeka do sreče, je bil Kardelj verjetno prvi, ki je ta pojem uporabil v politični govorici. Od svojih predhodnikov je šel dalje, saj so slednji mislili, da more človek doseči srečo, če je osebno svoboden. Kardelj pa je menil, da mora biti vpet v družbo, ki bo zagotavljala tudi njegove ekonomske in socialne pravice. Pri tem se ni zavedal, da socializma ni mogoče doseči pod okriljem prisilnega tutorstva, kakršnega je s svojimi teorijami sam oblikoval, pa naj je bilo še tako dobronamerno. "Do skrajnosti je želel demokratizirati tako projekcijo graditve socializma", pravi Stane Kavčič, "v kateri ima še vedno ideološko-strateški monopol v rokah en subjekt, organiziran po načelih boljševiske partije. Prek teh meja ni šel in ni verjel, da je možno iti. Bil je trdno prepričan, da ima marksizem-leninizem še vedno monopol nad socializmom. Verjel je, da marksizem ni samo ideologija, ampak predvsem znanost. V taktičnem pogledu je prekoračil okvire Kominterne. V idejno-filozofskem nikoli. Zato je v odnosu demokracija – socializem ostal nedosleden in nedorečen. Državljanu je hotel dati čim več prostora, istočasno pa je zahteval, da se giblje pod dežnikom politike, ki jo odreja vsevedno vodstvo. Nekoč smo to imenovali dirigirana demokracija".²⁸

Kardeljev utopični poskus, da ustvari dovršeno družbenom ureditev, je propadel. Tega so se zavedali že njegovi sodobniki, kakor priča izjava Josipa Vidmarja, na njegovem pogrebu 13. februarja 1979: "Ko smo pokopavali Kidriča, smo bili pretreseni, a danes, ko pokopavam Krištofa, smo v paniki" (Antonić, 1991, 446).

27 ARS, AS 1521, t. e., 14, Informacija o poseti norveške parlamentarne delegacije Jugoslaviji od 13. do 22. septembra 1964, 10.

28 ARS, AS 1979, t. e. 188, Zapis S. Kavčiča, Kardelj, 4.

THE SEARCH FOR SOCIALISM WITH A HUMAN FACE

Jože PIRJEVEC

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: pirjevec@alice.it

SUMMARY

The aim of the research is to demonstrate the complexity of the ideological debate that has developed after the split between Tito and Stalin not only at a bilateral level between Belgrade and Moscow but also at a multilateral level, as it embraced also European socialists and social democrats, especially the Scandinavians, and later the “Euro-communists” (Enrico Berlinguer, Georges Marchais, Santiago Carillo). We are dealing with an under-researched chapter in the European political thought of the second half of the 20th century that offers an interesting insight: namely, beside the non-aligned foreign policy in Asia, Africa, and Latin America, Yugoslavians pursued a parallel ideological politics up until Tito’s death, which had a tendency to isolate and sabotage Moscow in the European political arena and dismantle its ideological hegemony. Here, it should be noted that this politics had – like god Janus – two faces, despite its apparent heterogeneity: because of their partisan resistance against the Fascists and Nazis as well as resistance against Stalin, the Yugoslav leaders namely had the moral right to connect the struggle for national freedom and social transformation into a single ideological expression and to present it as two variants of the same tendency, i.e. to free men. Because of this orientation and attitude, they became extremely unpleasant for Moscow, which resulted in a thirty-year long conflict between the Yugoslav David and the Soviet Goliath, which was a unique occurrence in the European historical experience.

Key words: Tito, Stalin, West, utopian socialism, self-management

VIRI IN LITERATURA

ARBARK – Arbeiterbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo (ARBARK), Aake Anker-Ording, Lie Haakon, Landes organisasjonen i Norge, Thorvald Stoltenberg.

ARS, AS 1521 – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), fond 1521, osebna zbirka Edvarda Kardelja (AS 1521).

ARS, AS 1979 – ARS, fond 1979, Vladimir Dedijer (AS 1979).

Betriebsdemokratie – Betriebsdemokratie. Wege zur sozialistischen Gesellschaft in Norwegen. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1966.

Borba. Beograd, Borba, 1922–.

Dedijer, V. (1979): Dokumenti 1948, II. Rad, Beograd.

Gosar, A. (1933, 1935): Za nov družbeni red: sistem krščanskega socialnega aktivizma, I–II. Celje, Družba sv. Mohorja.

Kardelj, E. (1949): O ljudski demokraciji v Jugoslaviji. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Kardelj, E. (1955): Problemi naše socialistične graditve. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Kardelj, E. (1973): Temeljni vzroki in smeri ustavnih sprememb. Ljubljana, ČZP Komunist.

Kardelj, E. (1979): Samoupravljanje, 4: politični sistem socialistične samoupravne demokracije. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Kardelj, E. (1980): Izbrani teksti, IV. Ljubljana, Zavod SRS za šolstvo.

Kardelj, E. (1982): Reminiscences: the Struggle for Recognition and Independence: the New Yugoslavia, 1944–1957. London, Blond&Briggs, Summerfield Press.

Kardelj, E. (1984): Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957: spomini. Ljubljana, Prešernova družba.

Komunist. Beograd, Komunist: organ CK SKJ, 1953–1977.

NARA – National Archives and Record Administration, Washington (NARA).

Naša stvarnost. Beograd, Naša stvarnost: časopis za društvena pitanja, 1953–1963.

Pravda. Moskva, Pravda, 1912–.

RCHIDNI – Rossijskij centr hranjenja i izučanja dokumentov novejšej istorii, Moskva (RCHIDNI).

Stanovnik, J. (1962): Strukturne spremembe v svetovnem gospodarstvu. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Swiss Review of World Affairs. Zürich, Swiss Review of World Affairs, Neue Züricher Zeitung.

TNA FO – The National Archives, London-Kew (TNA), Foreign office (FO).

Tomasevič Arnesen, S. (1974): Politički odnosi između Jugoslavije i Norveške: Norge-Jugoslavia, Jugoslavija-Norveška. Beograd, BIGZ.

Vratuša, A. (2013): Serija pričevanj Antona Vratuše. Prepis se nahaja pri avtorju.

Žmuc Kušar, J., Stanovnik, J. (2013): Viharno stoletje: pogovori z Janezom Stanovnikom. Ljubljana, Ustanova Franc Rozman Stane.

Antonić, Z. (1991): Rodoljub Čolaković u svetlu svog dnevnika. IP Knjiga, Beograd.

Caprara, M. (1997): Quando le Botteghe erano oscure, 1944–1969: uomini e storie del comunismo italiano. Milano, Il Saggiatore.

Edemskij, A. B. (2008): Ot konflikta k normalizaciji: sovjetsko-jugoslavskie otnošenija v 1953–1956 godah. Moskva.

Galeazzi, M. (2005): Togliatti e Tito: tra identità nazionale e internazionalismo. Roma, Carocci.

Kullaa, R. E. (2008): From the Tito-Stalin Split to Yugoslavia's Finnish Connection: Neutralism before Non-Alignment, 1948–1958. Dissertation. University of Maryland, College Park.

Petković, R. (1995): Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije 1943–1991. Beograd, Službeni list.

Pirjevec, J. (1990): Il gran rifiuto: guerra fredda e calda tra Tito, Stalin e l'Occidente. Trieste, Editoriale Stampa Triestina.